

НАРЦИСИЗМ: ХУДОЖНЯ РЕАЛІЗАЦІЯ ШЛЯХУ САМОПІЗНАННЯ

У статті досліджено семантичний і символічний зміст поняття "нарцисизм". Також мова йде про його трактування як шляху самопізнання. Нарцисизм отримує нове життя як символ поетичного самовираження і самопізнання. Конкретні інтерпретації проводяться на прикладі міфу про Нарциса Овідія та діалогу Григорія Сковороди "Наркіс". Особливу увагу у статті звернено на психологічні інтерпретації явища нарцисизму, у зв'язку з чим проаналізовано тексти Зигмунда Фрейда і Жака Лакана.

Сьогодні дедалі частіше йдеться про місце суб'єкта у світі об'єктів, про втрату людської самоідентичності, про пошуки себе, в яких людина губиться. Давній міф про Нарциса набуває неабиякої актуальності, оскільки він торкається сутнісних основ особистості, її самоусвідомлення та місця самопізнання. Цей міф у наш час є одним із найбільш обговорюваних серед літературознавців та митців. Сюжет міфу є предметом численних дискусій. Така підвищена увага до образу Нарциса надихає дослідження поняття пов'язаного з цим образом – нарцисизм, що інтерпретувалося мислителями і митцями впродовж культурної історії людства.

Антична міфологія приваблювала багатьох дослідників. Міфознавчі та міфопоетичні концепції представлені працями А. Волкова, В. Антофійчука, А. Нямцу, С. Аверінцева, Ю. Доманського, Е. Кассирера, О. Лосева, Е. Мелетинського, З. Мінц, І. Приходька та ін. Дослідженням античної рецепції переймалися Михаель фон Альбрехт, Г. Кнабе, В. Папушина, І. Роговін, Ф. Шмідт. Про інтерпретацію образу Нарциса окремими митцями писали Д. Козій, В. Роменець, А. Бочкарьова, О. Воробйова, А. Вуліх, П. Кіньяр. Трансформація терміну "нарцисизм" у працях психоаналітиків стала предметом досліджень З. Фрейда, К. Юнга, Ж. Лакана, Е. Фромма, Х. Кохута та ін. Незважаючи на велику кількість досліджень міфу про Нарциса в науці й мистецтві, інтерпретації нарцисизму як шляху самопізнання до цього часу не були предметом комплексного розгляду.

Метою нашої розвідки є аналіз інтерпретацій нарцисизму як розуміння шляху самопізнання, що здійснювалися в різні часи мислителями і митцями, дослідження символічних та семантичних трансформацій образу Нарциса.

Розлоге тлумачення міфу про Нарциса ми вперше зустрічаємо у Овідія. Розповідаючи у своїх "Метаморфозах" міф про Нарциса, Овідій наголошує на тому, що суть драми юнака не в тому, що він не міг припинити (чи безконечно продовжувати) втомливе самозакохання, а у тому, що "об'єктом пристрасті" стало відображення, образ [1: 59]. У літературі, крім Овідія, до образу Нарциса зверталися поети та письменники різних часів та національностей. Серед найвідоміших Г. Сковорода "Наркіс. Розмова про те: Пізнай себе", П. Кальдерон (драма "Ехо і Наркіс"), Р. Рільке (вірш "Наркіс"), П. Шеллі (вірш "Адонаїс"), П. Ронсар (вірш "Наркіс"), П. Валері (вірш "Наркіс мовить", "Фрагменти про Наркіс", "Кантата про Наркіс"), В. Іванов (вірш "Наркіс"), О. Білецький (вірш "Наркіс в поросі", "Новий Наркіс"), А. Жід ("Трактат про Наркіс"), О. Вайлд (роман "Портрет Доріана Грея").

Вперше психоаналітичний опис особливостей нарцисизму здійснив австрійський психоаналітик Зигмунд Фрейд. Наркіс – агресивний, заздрисний (хоча цього не визнає), у нього існує проблема з самоідентифікацією (бо розвивається нав'язане "Я", а не реально існуюче), Наркіс знецінює або ідеалізує оточення [2].

З проблемою нарцисизму пов'язана проблема глядача і образу, оскільки центральна ситуація у міфі – це спостереження свого образу. Зигмунд Фрейд намагався зрозуміти, перекладаючи символи античної міфології на мову психопатології повсякденного життя, з чого саме починається процес ідентифікації глядача і образу. На думку Фрейда, можливі три типи відносин у процесі цього діалогу. У кожному з них образ виконує функцію відображення, нагадування суб'єкту про нього самого на різних етапах його життя [2].

Хоча фрейдівська типологія нарцисизму є досить перспективною при вивченні нарцисизму у літературному творі, для пояснення ходу ідентифікації, вона залишає відкритим важливе питання про те, чому саме зір стає тим механізмом за допомогою якого утворюється нарцистична особистість. Починаючи з 1936 року, французький психоаналітик Жак Лакан намагався розвинути фрейдівську концепцію нарцисизму. Лаканівська теорія "дзеркальної стадії", що сформувалась як своєрідна інтерпретація нарцисизму, вплинула на формування психоаналітичного напрямку, відомого сьогодні під назвою "постфрейдизм".

У роботі присвяченій ролі "дзеркальної стадії" в процесі формування особистості Ж. Лакан наводить приклади, що демонструють принципово інше ставлення "глядача" до його дзеркального відображення. Визнання дитиною відображаючої природи дзеркала, супроводжується цілою серією жестів, за допомогою

яких вона, у формі гри, відчуває взаємозв'язок, з одного боку, між цим видимим (virtual) світом і тою реальністю, яку вона відтворює – тобто тілом дитини, людьми, предметами, які її оточують. Лакан наполегливо підкреслював: "важливо... зрозуміти те, що відбувається на стадії дзеркала як ідентифікацію... тобто як трансформацію, що відбувається з суб'єктом при асиміляції ним свого образу" [3: 14].

Важливість концепції "дзеркальної стадії" обумовлена не лише її роллю у процесі формування і утворення особистості, а й в її акценті на тому, що процес ментального і зорового співвіднесення образів – отримує першочергове значення, коли "броня" ідентичності втрачає міцність.

Нарцисизм у європейській літературі виходить за межі психології і сягає таких дисциплін як філософія та літературознавство.

Самопізнання є центральною темою першого трактату "Наркіс" і водночас центр усієї творчості Григорія Савича Сковороди. У цьому сенсі "Наркіс" є першим твором не лише за часом написання, але й "за правом спадкоємства", тобто за важливістю його змісту для світогляду філософа. Тема самопізнання визначає динамічний і персоналістичний характер філософії Г. Сковороди. Персоналістичною є філософія Сковороди, бо його світосприймання тікає від хибного шляху об'єктивізації, світосприймання є переживання реальності більшою мірою, ніж пізнання – переживання індивідуальною, живою людською особистістю. Його філософія є динамічною, в тому сенсі, що реальність досягається в її життєвому вимірі, і що не менш важливо – перетворенням самого реципієнта. Окрім індивідуального аспекту самопізнання як преображення, варто взяти до уваги і його надіндивідуальний смисл, бо не тільки історія філософії, але й історія культури загалом є історією самопізнання людства.

Погляд на активний характер самопізнання споріднює нашого мислителя з найвидатнішими мислителями минувшини та нашого часу. Згідно з цим поглядом самопізнання закликає, діє, дає поштовх до визволення "внутрішньої людини". Наслідки цієї дії окреслює Г. Сковорода як перетворення людини, її воскресіння, або друге народження: "вдруге з висот народжений" [4: 154].

Але самопізнання не є актом ізольованої одиниці. Справжнє самопізнання веде людину поза неї, наближає її безпосередньо до душ і речей, розкриваючи в усьому невидимість поза видимістю: "Ти бачиш світло. Всього ти тепер бачиш по двоє: дві води, дві землі. І всі твори природи тепер у тебе на дві частини поділені" [4: 153]. Самопізнання загострює духовний зір, робить душу – одвертою для "прихованої, духовної, вічної" сторінки речей.

Така сама одвертість вимагається і у ставленні до трансценденції. На найвищому своєму шаблі самопізнання сягає до джерела буття. Найнижчий його шабель – наше "Я", найвищий шабель самопізнання – Бог. Але цей останній шабель, що видається найдалшим, є, в суті речі, найближчим, оскільки ми, не ставши на нього, не можемо збагнути жодної речі в її суті. Ось як про це висловлюється Сковорода: "Чи не всякому знайомі оці слова: час, життя, смерть, любов, мисль, душа, страсть, совість, благодать, вічність? Нам здається, що ми розуміємо їх. Але коли попросимо когось з'ясувати їх, то кожний задумається. Хто може вяснити, що таке час, якщо не проникне в божественну висоту? Час, життя і все інше в Бозі заховане. Хто ж може розуміти що-небудь із усіх видимих і невидимих істот, якщо не розуміє того, хто всьому – голова й основа? Отож, якщо хочеш що-небудь пізнати й зрозуміти, мусиш наперед зійти на гору пізнання Бога". Бог є головою і усім у всьому, початком, буття усьому. Коли ти прозрів Бога новим і правдивим оком, тоді ти побачив у ньому все, як у джерелі, як у дзеркалі" [4: 180]. Між актами пізнання Бога і актами самопізнання Сковорода бачить внутрішню пов'язаність, бо в них розкривається єдність "нетлінної людини" і Духа Вічного.

Таким чином пізнати себе, в розумінні Сковороди, – це значить увійти в себе і вийти поза і понад себе, збагнувши невидиме в собі та в речах і дійшовши туди, де можна споглядати себе й речі в праджерелі буття.

Виразником такого самопізнання робить Сковорода міфічного Нарциса. Така роль визначена Нарцисові в "пролозі" до твору, дарма, що в самому діалозі він не виступає (а втім, він з'явився в тій ролі тільки в другій редакції діалогу).

Нарцис із грецького міфа позбавлений у своєму внутрішньому світі ширини й глибини. Ніщо не пов'язує його зі світом людським і божим. Йому притаманна душевна сліпота й невразливість до всього людського. У ньому немає розуміння спільної людської долі. Незважаючи на божественні початки в своїй історії, він не поривається до божественних висот і не усвідомлює трансцендентних зв'язків буття. Єдине почуття, яким він живе й дихає, – це сліпа самозакоханість.

Нарцис виступає у діалозі Г. Сковороди як символ самопізнання, і це могло статися тільки внаслідок ґрунтового перетворення на образ "мудрого Наркіса" (так окреслює його автор у "Пролозі" до діалогу). Таке перетворення настало в двох моментах: по-перше, наш філософ по-своєму розуміє задивляння в себе Наркіса у дзеркальному плесі. Він інтерпретує його в сенсі філософського пафосу платонівського Ероса. Ерос, за Платоном, є носієм душ за красою і за вічним та незмінним у повноті буття. Його любов до краси невіддільна від любові до мудрості, яка за своєю суттю належить до того, що гарне. Подібний пафос Г. Сковорода хоче бачити в Нарцисі. На його думку, Нарцис споглядає саме "нерукотворний образ минущої своєї плоті", "єдину красу та істину" – це одне. А по-друге, Г. Сковорода дивиться на смерть

Нарциса як на духовне переродження. Кажучи, що він "перетворюється в джерело", мислитель має на думці праджерело буття, зіткнення з Вічним, яке вважає за сутній момент самопізнання.

Своїми роздумами і своїм життям Сковорода розкриває глибоку драму людської культури (європейської зокрема), суть якої полягає у сприйманні людиною світу як світу-поза-собою, світу як об'єкта, світу як "зовнішності".

Самопізнання ґрунтується на любові, самопізнання є любов: "Хочеш... закохатися в самого себе? Пізнай же себе!" [4: 151] У міфі про закоханого в самого себе Нарциса Сковорода в еросі вбачає гносис, і цей зв'язок, злука пізнання і любові – одне з найбільших прозрень його духа. Щодо цього містика Г. Сковорода стоїть найближче до містики християнської любові. Зазвичай вчення Сковорода про самопізнання тлумачать приблизно так: відвертаючись од усього зовнішнього, людина звертається всередину себе й відкриває істинну реальність, яка виявляється субстанцією, спільною людині й світові; наслідком цього відкриття є "правдиве", гармонійне моральне життя [5; 6]. Ідея любові в такому разі виявляється зайвою, і всі афектовані слововиливи автора "Наркіса" з приводу радощів, ревнощів, усі ці "таю" та "щезаю", всі вихваляння та вигуки, які сповнюють розглядуваний нами діалог, показуються нестриманим виявом радісного збудження після зробленого науково-філософського відкриття. Тому символізм здебільшого вважають індивідуальним стилем філософування Г. Сковорода, своєрідною формою викладу ідеї, ототожнюючи символ із західноєвропейською бароковою алегорією. Насправді ж символ є сутнісним виявом самої надприродної реальності, яка пізнається тільки в переживанні; символ є сама ця реальність у її з'яві.

У самопізнанні гносеологія дістає онтологічне опертя, а психологія перетворюється на філософію серця. "Пізнати самого себе, і відшукати самого себе, і знайти людину – одне і теж" [4: 155], заглиблюючись у себе, відкриваючи у собі духовну сферу, царство Софії, світ символів-ідей, людина відкриває доступ до безумовного, до Бога, до Джерела вогняного [4: 152], і сама, в певному сенсі, робиться таким джерелом.

У першій розмові "Наркіса" Г. Сковорода висловлює переконання, що думка без серця – ніщо, серце – то людина в людині [4: 157]. Людина є жива не хитромудруваннями розуму, а силою сердечного чуття: "Кожен є тим, чиє серце у ньому..." [4: 152].

Отже, пізнання невіддільне од переживання може бути лише індивідуальним, об'єктивним, а єднання з Богом відбувається єдино в пізнанні. Самопізнання є самотворення. Але самотворення людини є дія сили, яка живиться з Божественного джерела.

Самопізнання є міст, по якому треба рухатися. Цей рух душі, рух до самопізнання, пов'язаний не тільки з переминою бачення світу, але головне – з переминою самого себе.

Самопізнання, яке здійснює людина своїм життям, є аналог пошуку шляхів поєднання умовного й істинно-безумовного в історії філософії. У самопізнанні і людина, і суспільство минають серію однобічностей, абстрагованих начал, аби зрештою їхнє життя, наче той міфічний Нарцис, преобразилось у чудову квітку.

Суть глибокої драми людської культури (європейської зокрема) Сковорода вбачає в сприйнятті людиною світу-поза-собою, світу як об'єкта, як "зовнішності" [6: 131]. Подібне трактування Нарциса зустрічаємо у різних дослідників. Вони коментують міф у тому розумінні, що світ – це гігантський Нарцис, заглиблений у самоспоглядання самодостатнього самотуття. Нарцисизм розглядають як універсальну метафору самопізнання.

Існує думка, що міф про Нарциса – це зачарування поглядом, смерть від нього: вода лісового потоку – те ж дзеркало храму Лікосури, де той хто молився бачив у мутному бронзовому дзеркалі не своє обличчя, а споглядав бога чи мерця – жителя царства тіней (Персей, Актеон, Психея). Не можна було оглядатися Орфею, Едіп вириває собі очі, Тересія осліплюють за те, що він пізнав любовних утіх з обома статями, Горгона стала жертвою свого відображення в дзеркалі. Нарешті, дзеркало Діоніса та дзеркало Августа, який покарав Овідія засланням за те, що він побачив "дещо". У європейській літературі міф про Нарциса поєднує мотиви смерті і кохання [7: 653].

Отже, розглянувши деякі інтерпретації нарцисизму як шляху самопізнання в історії філософсько-літературного дискурсу, видається можливим зробити **висновок**, що самопізнання крізь призму нарцисизму має християнські та античні аспекти витлумачення. Перспективним є занурення до екзистенційних глибин нарцисизму, що дасть змогу розкрити естетичні горизонти для використання цього міфу як трансісторичного комунікативного коду та архетипу самопізнання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Овідій П. Н. *Метаморфози* / П. Н. Овідій ; [перекл. з латин., передм. та прим. А. Содомори]. – К. : Дніпро, 1985. – С. 58–60.
2. Фройд З. Вступ до психоаналізу. Лекції зі вступу до психоаналізу з новими висновками / З. Фройд ; [пер. з нім. П. Тарашук]. – К. : Основи, 1998. – 709 с.
3. Лакан Ж. *Семинари, Книга I : Работы Фрейда по технике психоанализа (1953 / 54)* / Ж. Лакан ; [пер. с фр. М. Титовой, А. Черноглазова]. – М. : Логос, 1998. – 432 с.

4. Сковорода Г. С. Твори в 2-х томах / Г. С. Сковорода. – К. : АТ "Обереги", 1994. – Т. 1. – 528 с.
5. Козій Д. Нарцис у духовному світі Г. Сковороди / Д. Козій // Український культурологічний альманах. Хроніка 2000. – К., 2000. – С. 33–37.
6. Роменець В. А. Джерело вогняне : учення про самопізнання в діалозі Г. С. Сковороди "Наркис" / А. В. Роменець // Філософ. і соціол. думка. –1992. – № 8. – С. 129–159.
7. Пашенко В. І. Антична література : [підручник] / В. І. Пашенко, Н. І. Пашенко. – К. : Либідь, 2001. – 718 с.

REFERENCES (TRASLATED & TRANSLITERATED)

1. Ovidiy P. N. Metamorfozy [Metamorphosis] / P. N. Ovidiy ; [perekl. z latyn., peredm. ta prym. A. Sodomory]. – К. : Dnipro, 1985. – S. 58–60.
2. Froyd Z. Vstup do psykhoanalizu. Lektsiyi zi vstupu do psykhoanalizu z novymy vysnovkamy [Introduction to Psychoanalysis. Lectures on the Introduction to the Psychoanalysis with the New Conclusions] / Z. Froyd ; [per. z nim. P. Tarashchuk]. – К. : Osnovy, 1998. – 709 s.
3. Lakan Zh. Seminary, Kniga 1 : Raboty Freyda po tekhnike psikhoanaliza (1953 / 54) [Seminars, Book I : Works on the Techniques of Freud's Psychoanalysis] / Zh. Lakan ; [per. s fr. M. Titovoy, A. Chernoglazova]. – М. : Logos, 1998. – 432 s.
4. Skovoroda G. S. Tvory v 2-h tomakh [Works in 2 Volumes] / G. S. Skovoroda. – К. : АТ "Oberegy", 1994. – Т. 1. – 528 s.
5. Koziy D. Nartsis u dukhovnomu sviti G. Skovorody [Narcissus in G. Skovoroda's Spiritual World] / D. Koziy // Ukrayinskyi kulturologichnyi almanakh. Khronika 2000 [The Ukrainian Culturological Journal. The Chronicle 2000]. – К., 2000. – S. 33–37.
6. Romenets' V. A. Dzherelo vogniane : uchennia pro samopiznannia v dialozi G. S. Skovorody "Narkis" [The Source of Fire : the doctrine of the Self-Cognition in the Dialogue "Narcissus" by G. S. Skovoroda] / A. V. Romenets' // Filosof. i sotsiol. dumka [The Philosophical and Sociological Thought]. –1992. – № 8. – S. 129–159.
7. Pashchenko V. I. Antychna literatura : [pidruchnyk] [The Antique Literature] / V. I. Pashchenko, N. I. Pashchenko. – К. : Lybid', 2001. – 718 s.

Матеріал надійшов до редакції 26.01. 2012 р.

Гладка Н. В. Нарциссизм: художественная реализация пути самопознания.

В статье исследуется семантический и символический смысл понятия "нарциссизм". Также речь идет о его трактовке как пути самопознания. Нарциссизм получает новую жизнь как символ поэтического самовыражения и самопознания. Конкретные интерпретации проводятся на примере мифа о Нарциссе Овидия и диалога Григория Сковороды "Наркис". Особое внимание в статье обращается на психологические интерпретации явления нарциссизма, в связи с чем анализируются тексты Зигмунда Фрейда и Жака Лакана.

Gladka N. V. Narcissism: the Artistic Realization of the Self-Cognition Way.

The article researches the semantic and symbolic content of narcissism as the concept. The understanding of this concept as the way of self-cognition is highlighted in the research. Narcissism gets a new life as a symbol of poetic self-expression and self-cognition. The interpretations are performed on the basis of the myth about Narcissus by Ovid and the dialogue "Narcissus" by Grygoriy Skovoroda. A particular attention is paid especially to the interpretation of the psychological phenomenon of narcissism. In connection with this the scientific works by Sigmund Freud and Jacques Lacan are analyzed.